

УДК 930.1 (477)“1920/1939”

Д. В. Нефьодов

ДІАСПОРНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В УКРАЇНІ (20–30-ті рр. ХХ ст.): АНАЛІЗ СПОГАДІВ СУЧАСНИКІВ ТА ПОЛІТВ'ЯЗНІВ

У статті проводиться аналіз спогадів політв'язнів в якості історіографічних джерел з проблеми політичних репресій міжвоєнного періоду в Україні в 20-30-і рр. ХХ ст. Автор приходить до висновків, що саме поява спогадів учасників та жертв політичних репресій стала генератором подальшої активізації наукових досліджень проблеми, викликала інтерес до позначеної тематики з боку представників зарубіжної україністики. У той же час автор акцентує увагу на певному суб'єктивізмі та відсутності належної джерельної бази в силу об'єктивних причин. Зроблено висновок про те, що навіть на сьогоднішній день велика кількість спогадів залишається неопрацьованою і невведеною в історіографічний оборот.

Ключові слова: політичний терор, репресієзнавство, історіографія, УРСР.

Зарубіжна україністика ХХ ст. нараховує на сьогоднішній момент сотні позицій, серед яких переважна частка припадає на роботи представників української діаспори. Віддаючи належне увазі західних дослідників становищу України в 20-30-х рр. ХХ ст., треба сказати, що лише історики української діаспори та невелика кількість західних радянологів могли зрушити розробку проблеми з місця. Єдиним недоліком закордонних досліджень стає неможливість залучення архівного матеріалу та детального вивчення нормативної бази, діловодства органів державної безпеки та інших органів влади республіки. А тому саме спогади деяких сучасників та колишніх політв'язнів могли дати змогу розвиватись репресієзнавству за кордоном.

Збільшення обсягів публікацій відбувалось завдяки зусиллям створеної ще на початку липня 1945 р. в Мюнхені Ліги українських політичних в'язнів (голова В. Пасічник, згодом В. Стахів, М. Марунчак, П. Олійниченко і Б. Кордюк). Видавалось два журнали під назвами “Літопис” та “Літопис політичного в'язня”. Лігою засновано в Мюнхені Науково-дослідний інститут української мартирології, який очолив видатний вчений-історик проф. О. Оглоблин. На противагу Лізі українських політичних в'язнів засноване в січні 1946 р. Товариство українських політичних в'язнів. Історія створення та його діяльність детально описано в книзі, опублікованій в 2007 р. в Києві, вітчизняного вченого та громадського діяча Є. Пронюка [1]. Наприкінці січня 1950 р. в Нью-Йорку утворено ініціативну групу з членів і прихильників Української революційно-демократичної партії. Відповідно до цього створено Демократичне об'єднання колишніх репресованих українців радянським режимом (ДОБРУС). Найактивнішими членами об'єднання стали М. Степаненко, В. Гришко, К. Дацько, І. Дубинець та багато інших. Починаючи із 50-х рр. велику справу з увічнення жертв радянського тоталітаризму зробив союз українців – жертв російського комуністичного терору (СУЖЕРО). Перший Всеканадський з'їзд СУЖЕРО ухвалив видати англійську книгу свідчень жертв комуністичного терору “Біла книга про чорні діла Сталіна”. В 1953 р. опубліковано двотомник “Чорні справи Кремля: Біла книга” [2]. Подібна тематика представлена в науковому доробку Р. Суслика та Я. Славутича, які активно засуджують масові репресії в Україні [3; 4]. В Нью-Йорку в 1963 р. І. Майстренко написав вступну статтю до узагальнюючої праці, присвяченої наслідкам комунізму в Україні [5]. Так розпочалося систематичне вивчення масових політичних репресій в Україні за її межами. Основний акцент в дослідженнях робився на “практичному боці” розробки проблеми – виявленні, документалізації і оприлюдненні масових розстрілів більшовиками політв'язнів та простих громадян республіки.

Хоча перші ґрунтовні публікації щодо масових політичних репресій в Україні припали ще на початок 50-х рр., на жаль й досі не завжди є змога вітчизняним дослідникам особисто ознайомитись з усіма дослідженнями та, особливо, спогадами репресованих співвітчизників. Наприклад, нам лише відомо, де і коли опубліковані спогади А. Зуріченка, М. Грищенка, Я. Яковенка та багатьох ін. [6-8]. Некрологи колишніх в'язнів, не кажучи про їх світлини, життєписи, хоча б листування, здебільшого невідомі. В контексті останнього цікавою є наступна постать. Саме однією з перших повоєнних праць з історії терору стала монографія професора Київського університету К. Штепи, написана в співавторстві з професором фізики Ф. Гоутермансом. Їх знайомство відбулось в 1938 р. за дуже неприємних обставин – під час ув'язнення в сумнозвісній Лук'янівській буцегарні. Книга ж вийшла англійською мовою 1951 р. під псевдонімами Ф. Бек і В. Годін [9]. Ця праця нам більше відома завдяки передруку на українську мову Харківським видавництвом “Фоліо” в 2000 р. [10]. Необхідно звернути увагу на те, що автори монографії не мали інших джерел, окрім власного досвіду. Але це дало змогу особливо докладно висвітлити контингент в'язнів і процес відпрацьованої системності в арештах. Цій книзі, якщо її розглядати як монографічне дослідження, а не спогади, притаманний певний недолік – слабка фактографія та помилки в прізвиськах українських істориків. Тому до неї дослідники відносяться обережно. Тим не менш, К. Штепа став за кордоном одним з провідних радянологів. Після того як переїхав за кордон в 1950 р. він став одним із засновників мюнхенського Інституту з дослідження історії та культури СРСР.

Треба особливо відмітити появу певної “спеціалізації” в розробці проблеми. Так, визначились кілька вужчих тем, які особливо розвинулись на Заході ще на початку 30-х рр., а в післявоєнні роки набули величезної ваги. Одна з них – Соловки. Цей напрямок в історіографії з'явився після появи на теренах

величезної країни цілого ряду таборів для утримання (знищення) репресованих громадян. Відтоді в міжвоєнний та післявоєнний період в світ починають виходити поодинокі праці, в яких устами колишніх в'язнів розповідається про їх поневіряння в неволі. Найбільше в цьому напрямку досягли результатів С. Підгайний, В. Юрченко, Л. Чикаленко [11-14]. Відомий український археолог Л. Чикаленко зібрав багато розповідей колишніх соловчан. Цей збірник спогадів, опублікований в Варшаві в 1931 р., є важливим джерелом. Адже в ньому зібрані листи селян-втікачів з соловецької каторги, в яких детально розповідається про їх долю після того, як вони потрапили в жорна репресій. Особливо це стосується тих, кого відправляли на Соловецьку каторгу. Листи датовані 1929-1931 рр. Необхідно зазначити – редактор зібрав листи та свідчення втікачів з табору до Фінляндії. Вказано, що оригінали документів передані в музей при бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі [12, с. 69]. В Новому Ульмі (Німеччина) в 1947 р. вийшли спогади колишнього соловчанина С. Підгайного, які набули особливої популярності як серед професійних істориків, так і простих читачів. Про восьмирічне перебування на Соловках з багатьма відомими письменниками і діячами України він опублікував спогади, які з'явилися в діаспорі книгами: "Українська інтелігенція на Соловках" та в двох частинах "Недостріляні". С. Підгайний визначає та характеризує в історії радянської каторги: 1922-1927 рр. – період НЕПу, 1927-1932 рр. – період першої п'ятирічки, 1932-1937 рр. – друга п'ятирічка, 1937-1938 рр. – період "єжовщини". Автор методично доводить, що починаючи з 30-х рр., ДПУ-НКВС стає організацією не тільки політичного нагляду й терору, а й установою, до компетенції якої належать усі сторони життя Радянського Союзу. За цієї доби, крім терору, на ДПУ покладено й господарсько-організаційні завдання. Соловецька ж каторга після 1931 р., за словами С. Підгайного, лишилася місцем перебування найбільш небезпечної частини в'язнів і частини малопродатних, переважно хворих каторжан. Автор праці звертає особливу увагу на те, що саме 1 травня 1933 р., по закінченні будівництва Біломорського каналу, всіх "непевних" соловчан і несоловчан повернено на Соловки. Характерно те, що в 1933 р. і на початку 1934 р. на острів прибули нові в'язні – члени партії, радянські письменники, підрадянська інтелігенція. Підкреслюється, що після вбивства С. Кірова режим на Соловках різко погіршав. Багатьох в'язнів посаджено до ізоляторів, багатьом продовжено термін ув'язнення. Створено нові ізолятори, де посилено конвой і погіршено харчування; заведено постійні обшуки, збільшено військову охорону. В праці підсумовується: до середини 1937 р. на Соловках зібрано весь цвіт української підрадянської інтелігенції та українських комуністичних кіл. В другій частині книги автор подає портрети ув'язнених, що лише додає правдивості і яскравості наведеному в книзі матеріалу. Особливо цінним є портрети державних партійних діячів радянської України (П. Любченко, О. Шумського, П. Солодуба, М. Полоза, Ю. Самбурського), українських науковців і митців, Є. Шабльовського, академіків М. Яворського, С. Рудницького, М. Слабченко, а також Й. Гермайзе, М. Новицького, В. Левицького, М. Зерова, Л. Курбаса, М. Куліша, А. Крушельницького).

Заслуговує на загальну увагу праця колишнього українського політв'язня Г. Сиви, який докладно розкрив всі етапи репресій – від арешту, слідства, спецсуду трійки НКВС до етапування на Колиму, поневіряння там та повернення з концтаборів на Батьківщину [15-17].

Осібнo стоїть ще одне видання, багато скромніше, присвячене іншому радянському табору – Безимлагу [18]. Тим не менш, показано, що рівень смертності та каліцтва серед ув'язнених не набагато менший за "соловецький" чи "колимський".

Певним підсумком цієї проблематики на певному етапі розвитку історіографії проблеми стали напрацювання колишнього політв'язня Г. Костюка, який зробив важливу справу – після особистих зустрічей зібрав воедино спогади українських письменників і вчених, які сиділи по різних радянських таборах та в'язницях. 1960 року англійською мовою опублікована його узагальнююча праця. Дослідник історію сталінізму розпочинає ще від 1917 р. В дефініцію "сталінізм" об'єднується "комунізм", "більшовизм", "совєцький режим" тощо [19]. Через 23 роки в Торонто надрукують спеціальне дослідження за його авторства, присвячене самогубству П. Любченка [20, с. 81-109]. Стверджується, що ця трагедія стала прямим наслідком політичних репресій в Україні. Цікавими є й інші напрацювання автора в цьому напрямку [21].

Колішній в'язень Соловецького табору М. Розанов (Романенко), окрім висвітлення основної теми, зіставив присвячену табору літературу, а відтак виклав її період за періодом в досить цікавій формі [22]. Про свої поневіряння в концтаборі в 1930-х рр. веде мову на понад 200 сторінках книги, яка вийшла в світ в Нью-Йорку в 1988 р., О. Канюка з Чернігівщини [23]. В СРСР, наприклад, ця тема тільки починала привертати до себе увагу. Так, Н. Кузякіна, яка не пов'язана з історією як професією, спромоглася виявити досить цікаві факти, документи та матеріали. Це дозволило їй висвітлити на сторінках літературно-художнього і громадсько-політичного журналу письменників України, який видається з 1983 р., питання перебування творчої української інтелігенції в сумнозвісному таборі [24]. Все це говорить про неабиякий інтерес до цієї тематики, а особливо – про величезну потребу сказати правду про сталінські часи. Праця К. Каздоби ілюструє нищення хліборобів в 1929-1931 рр. [25]. За висловом автора, вона має велику цінність для майбутніх істориків, адже повинна дати їм можливість розглянути ці події первісного джерела – свідків того часу. Спогади автора надруковані в журналі "Український самостійник" окремими частинами ще в 1958-1960, 1962-1963, 1965-1966 рр. До речі, журнал вважався на той час досить прогресивним. В 1971 р. на його сторінках вийшла стаття під назвою "Кінець реабілітації" в СРСР [26].

Цікавим історіографічним фактом стали спогади В. Боровського, опубліковані в Нью-Йорку на початку 80-х рр. [27]. Автор праці свого часу постраждав за те, що студентом в період "застою" активно цікавився трагічними подіями 20-30-х рр. ХХ ст. [27, с. 12]. Із-за простого реферату, присвяченого "особливостям" міжвоєнного періоду, його виключили із інституту і тривалий час тримали в психіатричній лікарні, а потім

депортували за кордон. Це свідчить про продовження репресій навіть в "мирний час" та небажання влади розкривати жакливі таємниці минулого.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що спогади сучасників політичних репресій в Україні в міжвоєнний період 20-30-х рр. ХХ ст. та колишніх політв'язнів заклали основи діаспорної історіографії проблеми та наповнили фактичним матеріалом досліджувану тему. В той же час навіть на сьогоднішній день велика кількість спогадів залишається неопрацьованою.

Джерела та література

1. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність / упоряд. та наук. ред. Є.В. Пронюк. – К.: Український Центр духовної культури, 2007. – 680 с.
2. The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. – Vol. 1. – Toronto, 1953; Vol. 2. – Detroit, 1953.
3. Славутич Я. Розстріляна муза / Ярослав Славутич. – Сильвети [Detroit:] Прометей, 1955. – 96 с.
4. Суслик Р.Л. Криваві сторінки з неписаних літописів / Р.Л. Суслик. – Англія, 1956. – 337 с.
5. Документи українського комунізму / Вступне стаття Івана Майстренка [New York]: Пролог, 1963. – 232 с.
6. Grishchenko M. One of millions / M. Grishchenko // The Challenge. – 1951. – October. – Vol. 1. – № 6.
7. Yakovenko Y. Among top criminals / Y. Yakovenko // The Challenge. – 1951. – April. – Vol. 4. – № 4.
8. Zurichenko A. How a camp was built? / A. Zurichenko // The Challenge. – 1950. – October. – Vol. 1. – № 2.
9. Beck F. Russian purge and the extraction of confessions / F. Beck, W. Godin / Transl. from German E.Mosbacher & D.Porter. – New York: Viking Press, 1951. – 277 p.
10. Штепа К. Чистка в Росії / Костянтин Штепа, Фрідріх Гоутерманс; В перекл. з англ. Ю.Ранюка. – Х.: Фоліо, 2000. – 176 с.
11. Підгайний С.О. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1939-41 / Семен Олександрович Підгайний. – Новий Ульм: Прометей, 1947. – 93 с.
12. Соловецька каторга: Документи / Ред. Левко Чиколенко. – Варшава, 1931. – 72 с.
13. Юрченко В. [Справж. Карась-Глинський Юрій]. Шляхами на Соловки / Віталій Юрченко. – Львів, 1931. – 231 с.
14. Юрченко В. Зі соловецького пекла на волю / Віталій Юрченко. – Львів: Червона калина, 1931. – 287 с.
15. Сова Г. До історії більшовицької дійсності: 25 років життя українського громадянина в СССР / Г. Сова. – Мюнхен, 1955. – VIII, 107 с.
16. Сова Г. Мій арешт, слідство, спецсуд трійки НКВД, етап на чужину / Г. Сова // Літопис українського політв'язня. – 1947. – Ч. 1-2. – С. 15-22.
17. Сова Г. Повернення з концтаборів Колими на Батьківщину: Окремий розділ з "Голос правди – советська дійсність в цифрах, фактах та особах" / Г. Сова // Літопис українського політв'язня. – 1947. – Ч. 3-4 (10-11). – С. 15-18.
18. Савченко В. Безимляг: Нарис із життя в советському концтаборі / Василь Савченко. – Авґсбург, 1948. – 57 с.
19. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: [монографія] / Григорій Костюк. – К.: Смолоскип. – 1995. – 508 с.
20. Костюк Г. Гроза над Києвом: Від "Нової конституції" до самогубства П. Любченка / Григорій Костюк // На магістралях доби. – Торонто; Балтімор, 1983. – С. 81-109.
21. Спогади і зустрічі [Гр. Костюка] з українськими письменниками і вченими по советських таборах і тюрмах // Наші дні. – 1943. – Ч. 11. – С. 14.
22. Розанов [Романенко] М. Соловецький концлагерь в монастыре / 1922-1939 годы. Кн. 1-3 / Михайло Розанов. – Frankfurt am Main: Possev-Verlag. – 1979. – 87 с.
23. Канюка О.К. Від Гужівки до Біломор-Каналу: Свідчення концтабірника 1930-х рр. / Олександр Кузьмович Канюка. – Нью-Йорк, 1988. – 205 с.
24. Кузякіна Н.Б. За соловецькою межею / Наталя Борисівна Кузякіна // Київ. – 1988. – № 7. – С. 111-134.
25. Каздоба К. Заметений шлях. Спогади про хресну дорогу розкуркулених / Кузьма Каздоба / Інститут літератури ім. Михайла Ореста. – Мюнхен. – Аделаїда, 1974. – 367 с.
26. Кінець реабілітації в СРСР // Укр. самостійник. – Кн. 171. – 1971. – Листопад. – С. 41.
27. Боровський В. Поцілунок сатани. Спогади / Віктор Боровський. – Нью-Йорк, 1981. – 192 с.

Nefedov D. V. Diasporic historiography of the interwar period political repressions in Ukraine (20-30's of the XX century): analysis of the participants' and political prisoners' memories.

The article analyzes the political prisoners' memories as historiographical sources concerning the political repressions problem of the interwar period in Ukraine during 20-30's of the XX century. The author concludes that it is the emergence of participants' and political repression victims' memories which was a generator to further intensification of the problem's scientific investigation and aroused interest to it among representatives of foreign Ukrainian Studies. At the same time, the author draws attention to a certain subjectivity and lack of adequate source base for objective reasons. The conclusion made is that even today a large number of memories remains unprocessed and has not been adopted in historiography.

Key words: political terror, repression studies, historiography, USSR.

Нефёдов Д. В. Диаспорная историография политических репрессий межвоенного периода в Украине (20–30-е гг. XX ст.): анализ воспоминаний участников и политзаключённых.

В статье проводится анализ воспоминаний политзаключённых в качестве историографических источников по проблеме политических репрессий межвоенного периода в Украине в 20-30-е гг. XX ст. Автор приходит к выводу, что именно появление воспоминаний участников и жертв политических репрессий стало генератором дальнейшей активизации научных исследований проблемы, вызвало интерес к обозначенной тематике со стороны представителей зарубежной украинистики. В то же время автор акцентирует внимание на определённом субъективизме и отсутствии надлежащей источниковой базы в силу объективных причин. Сделан вывод о том, что даже на сегодняшний день большое количество воспоминаний остаётся необработанным и не введённым в историографический оборот.

Ключевые слова: политический террор, репрессивное ведомство, историография, СССР.